

Ayşən Mahmud qızı Zərbəliyeva¹
**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİ UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ
ANTROPONİMLƏRƏ BİR BAXIS**

Apelyativ leksika kimi, onomastik leksika da daim dəyişikliyə məruz qalır. Xüsusilə, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra onomastik sistemdə əsaslı dəyişiklik getmişdir. Bu dəyişiklik ən çox özünü antroponim və toponimlərdə göstərir. “Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin xüsusi adlar sistemində baş verən köklü dəyişikliklər onomastik vahidlərin dövrün ictimai-siyasi reallıqlarına qarşı son dərəcə həssaslığından irəli gəlir. Xüsusi adlar ekstralinqivistik amillər tərəfindən ən çox idarə olunan, bu amillərin diqtəsi ilə zamanın şərtlərinə uyğunlaşan dil vahidləridir. Təsadüfi deyil ki, tarixin izləri dilin lüğət tərkibinə aid leksik vahidlərdən ən çox xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir” (1, 56). Onomastik vahidlər apelyativ leksik vahidlər kimi qanunlar əsasında yaranıb formalaşmışdır. V.A.Nikonov yazır: “ Ad sözdür və bütün sözlər kimi onlar da dilin qanunlarına tabedir” (2, 54). Onomastik vahidlər dildə xüsusi sistem yaradır. Cəmiyyət həyatında mühüm ictimai-tarixi hadisələr dilin onomastikasına təsir göstərir. Bu haqda A. M. Qurbanov yazır: “Dildəki hər bir xüsusi ad-onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur” (3, 12). Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatı nümunələri onomastik vahidlərlə zəngindir. Bədii nümunələrdəki onomastik vahidlər ekspressivliyi, qeyri-adi semantik yükü və dinamikası ilə diqqəti cəlb edir. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlərdə poetik obrazlılıq qüvvətli, məna yükü isə rəngarəngdir. Onomastik vahid təkcə bədii ədəbiyyat dilini zənginləşdirmir, həm də müəyyən bir üslubi yük daşımağa xidmət edir, fikrin ifadəsini, gözəlliyini təcəssüm etdirən dil vahidi kimi görünür. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında antroponimlər xüsusi bir lay təşkil edir. Antroponim sözü yunan mənşəli söz olub, şəxs, insan adı deməkdir. Antroponimləri öyrənən dilçilik bölməsi antroponimika adlanır. Antroponimlər onomastik leksikanın bir hissəsini təşkil edir. Antroponimlər termini özündə şəxs adları, soyad, təxəllüs və ləqəbləri birləşdirir. Antroponimlər insanların həyatında xüsusi mövqeyə malikdir. O, insanların milli mədəniyyəti, milli xarakteri, xalqın davranışı, mentaliteti ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın antroponimlərini öyrənmək həmin xalqın mənəvi mədəniyyətinin, milli özünəməxsusluqlarının aşkarlanması deməkdir. Bədii ədəbiyyatdakı antroponimlər obraz – mövzu əlaqəsində əks olunur.

Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlərin əsas özəllikləri onların türkmənşəli olması idi. Bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənən türkmənşəli antroponimlərin bəziləri hibrid antroponim sayılır. Bir komponenti türk mənşəli olan hibrid antroponimlər türk təfəkkürü ilə yaradılmışdır. Elə buna görə də türk mənşəli kişi və qadın adlarında olduğu kimi, hibrid antroponimlər də igidlik, qüdrətlik, böyüklük, dini-mifoloji və gözəllik məzmunludur. Mənfi emosiyalı qadın adları dildə mövcud olsa da, müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında bu səpgili qız adları demək olar ki, işlənmişdir. Məsələn, Bəsti, Qızbəz, Qızıyətər, Qızqayıt və s. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında mənfi emosiyalı qadın adları azalmağa üzrədir. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri ümumilikdə götürdükdə türk tarixi, mifologiyası, etnoqrafiyası, psixologiyasını, ədəbiyyat və folklorunu, estetikasını əks etdirir, bu keyfiyyətlə də əsrlərdən-əslərə ötürülür, yaddaşlardan-yaddaşlara köçürülür. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında şəxs adları ümumi mənasına görə iki yerə ayrılır:

1. Appelyativ mənası olanlar. Məsələn: Atəş, Vaqif, Kamil və s. Əlinin zarafatı *Zimriüdin* xoşuna gəldi (*Səmədova Ə. “Əli və Zimriüdin sehirli xalçası” s. 7*); Bu dəyirmançının qızı *Almaz* idi-Qiymətli daş-qaş adları ilə bağlı olan şəxs adları (*G.İbrahimova “İlanlı dərənin sirri”*);

2. Appelyativ mənası olmayanlar. Məsələn: Qəzənfər, Qulam, Fəridə və s. *Toğrul* isə komputerdən əl çəkmədi (*Reyhan Yusifqızı “Komputerin kələyi”, s. 10*).

Uşaqların həyatında onlara qoyulan adlar böyük önəm daşıyır. Bu haqda N. Tusi yazır: “Uşaq olmaq, ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar”(4,5). İnsanın bioloji varlıq kimi mövcudluğunda əhəmiyyət daşıyan adlar onun cəmiyyətdəki fəaliyyətində müəyyən rol oynayır. Şəxs adlarında həm də tarixilik var. Cəmiyyətin inkişafı birbaşa adlarla bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikdə adlar da dəyişir. “Dövrün şərtləri ilə ziddiyyət təşkil edən şəxs adları ümumi antroponimik sistemdən təcridən xaric edilir. Eyni zamanda bu sistem yeni- yeni nümunələrlə günbəgün zənginləşdirilir. Şəxs adları onları yaratmış xalqın tarixini öyrənmək üçün zəngin bir mənbədir”(5,34). “Ş.Sədiyev göstərir ki, “müxtəlif dövrlərdə zamanın tələbinə, adamların dünyagörüşünə, mənəvi mədəniyyətinə, təfəkkür tərzinə, cürbəcür adətlərinə müvafiq olaraq adlara münasibət də müxtəlif olur” (6, 6). İslam dininin qəbulundan sonra ad sistemimizdə dəyişiklik yaranmışdır. İslam dini ilə bağlı şəxs adları dilimizdə xüsusi bir lay təşkil etmişdir. Sovet dönməsində də islam dini ilə bağlı antroponimlər müəyyən qədər işlənmişdir. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında antroponimlərin işlənmə tezliyini tədqiq etdikdə görürük ki, burada 3 istiqamət nəzəri cəlb edir:

1. İslam dinini özündə əks etdirən antroponimlərin xüsusi bir sıxlıqla dildə işlənməsi; Məsələn, Bu vaxt *Aişə* nənə söz başladı (*Səmədova Ə. “Əli və Zimriüdin sehirli xalçası”, s. 17*); *Həzrət Əli* qılıncıyam, oddan gərək bir qın geyəm. (X. R. *Ulutürk s. 176*); Qədim zamanlarda *Əbdül Mütəllib* adlı Məkkə hakimi var idi. (R. Yusifqızı “Ən qiymətli hədiyyə”, s. 91)

2. Türk mənşəli antroponimlərin xüsusi bir sürətlə dilin leksikasına daxil olması. Məsələn, ...qardaşı *Ayxanla* oynayanda da gözü hey onu axtarırdı (R. Yusifqızı s. “Dostum Mimi”, s. 36). *Aylin* onun ariq ayaqlarına baxıb pıqqıldadı (R. Yusifqızı “Dostum Mimi” s. 65).

3. Avropa mənşəli antroponimlər: Dərsdən çıxanda təsadüfən bir it hürə-hürə *Raufın* arxasınca qaçır (*G.İbrahimova*).

¹ Avrasiya Universiteti

Antroponimlərin bir qismi onomastik vahidlər əsasında yaranır: Şirvan (ölkə) - Şirvan (şəxs adı), Qafqaz (toponim) - Qafqaz (şəxs adı), Araz (çay adı) - Araz (şəxs adı), Savalan (dağ adı) - Savalan (şəxs adı) və s. Bu nümunələrdəki Şirvan, Qafqaz, Savalan topoantroponim, Araz isə hidroantroponimdir.

Antroponimlər – adlar əslində etnik və milli işarədir. Antroponimiyanın ən qədim kateqoriyası şəxs adlarıdır. Antroponimiyanın ən qədim və işlək ünsürlərindən biri adlardır. Adların yaranması tarixi xalqın tarixi qədər qədimdir. Ailədə və ya qəbilədə olan adamları bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı duyulmuşdur. Ünsiyyət zamanı cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı lazım olur. Buna görə də ailədəki adamların hərəsi bir cür çağırılmışdır. Şəxs adları ilk insan kollektivinin təşəkkülü ilə əlaqədar yaranmışdır. Kollektivin inkişaf tarixi ilə birlikdə inkişaf etmişdir. “İctimaiyyətə, cəmiyyətə xidmət edən insan adlarının əsas vəzifəsi cəmiyyət üzvlərinin birini digərindən fərqləndirməklə yanaşı, insanlar arasındakı ünsiyyəti sahmana salmaqdan ibarətdir. Çünki hər bir antroponim (şəxs adı) müxtəlif semantik mənanı özündə sirli və gizli şəkildə saxlayan neçə-neçə əsrlərin və qərinələrin yadigarıdır. Buna baxmayaraq, dildəki antroponimlərin funksiya və semantikasi eyni olmayıb, onların hər biri müəyyən məqsədlə yaradılmış, xüsusi vəzifəyə - ünsiyyət vəzifəsinə məlikdir. Məhz buna görə də, antroponim anlayışında şəxs adı kateqoriyası aparıcı rol oynayır. Bu mənada, antroponimlər sistemi də uzun bir tarixin məhsulu olaraq meydana gəlmişdir” (1, 55). Azərbaycan antroponimikası ilə yaxından məşğul olan A.Qurbanov antroponimikanın tədqiqat sahəsini əsas adlar (şəxs adı, ata adı, fəmiyyə) və köməkçi adlar (ləqəb, təxəllüs, titul) olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Bu gün arxaik hesab olunan bir sıra apelyativ leksik vahidlər məhz antroponimlərdə semantikasi qəlipləşmiş halda hifz olunur. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar:

Sadə: Jaketini soyunub,

Jalə dedi Əjdərə:

-Təzə jurnal almışam,

Qaç *Müjganı* müjdələ!(*R. Yusifoğlu, s. 136*)

Düzəltmə: *Güllü* nənə yenicə inəkləri sağib eyvana çıxmışdır(*R. Yusifqızı*).

Mürəkkəb: Yaşıl dənizə yaxın olan bir obada *Şahnur* adında bir oğlan yaşayırdı. (*Gülzar İbrahimovanın, “Su pərisi”, səh. 10*). Uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Tədqiqatçıların fikrincə, mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidlər türk xalqları antroponimikası üçün də xarakterikdir. Azərbaycan xalqının şanlı tarixi, keçmişini, qəhrəmanlıq salnaməsini özündə əks etdirən şəxs adları müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında xüsusi sızılıqla işlənir. Bu cür antroponimlərin yazılışı və şairlər tərəfindən istifadə olunması azyaşlı uşaqlar örnək olacaq tariximizlə daha yaxından tanış edir: Məsələn, Həmin obada *İlhamgilin* qonşuluğunda *Fərizə* adlı bir qız da yaşayırdı(*G. İbrahimova-“İlham və Fərizənin nağılı”*). Müasir uşaqlar 20 Yanvar faciəsi haqqında yalnız tarix kitablarından oxuyurlar. Bu tarixi günün qəhrəmanlarının həyatını əks etdərən əsərlər azyaşlıların dünyagörüşü və inkişafı üçün çox faydalıdır. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Düşübdür dillərə *Beyrək* mərdliyi,

Qaraca Çobanın gücü-qüvvəti (*Amanova S. “Dədə Qorqud”, s. 25*);

Şah İsmayıl Xətai bir günəş olub

Beş əsrdən üzü bəri nur açıbdır (*S. Amanova, s. 63*);

Onun *Koroğlusu* qollara qüvvət,

Döyüşə gedənə sonsuz güc verir (*S. Amanova, s. 113*);

Dəlkdaşın bəlkə *Qaçaq Nəbinin*

Boşa çıxan gülləsindən yeridi?!

Elə bil ki, *Babək* qılınc endirib,

Qan yerinə su fişqırıb yerindən... (*R. Yusifoğlu, s. 151*) və s.

Qaraca Çoban, Beyrək, Koroğlu kimi qəhrəmanların, Xətai kimi dahi şairin adı keçən bədii ədəbiyyat nümunələri azyaşlı uşaqları bu şəxslərlə, həm də Azərbaycan dilinin antropoloji sistemi ilə daha yaxından tanış edir. Azərbaycanın dünyaca məşhur alimlərinin də adı uşaq ədəbiyyatında antroponomik sistemi zənginləşdirməyə xidmət edir. “Əsasını əslən azərbaycanlı olan amerikalı alim *Lütfi Zadə* qoyub”.(*R. Yusifqızı “Dostum Mimi”, s. 54*). Lütfi Zadə — Amerikada yaşamış azərbaycanlı alim, süni intellekt sahəsində ömürlük professoru seçilmiş yeganə şəxs, Amerikadakı Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəxri sədri olmuşdur.

Lütfi Zadə bir çox xarici ölkə akademiyaalarının üzvüdür. O, çoxlu sayda mütəbər cəmiyyətlərin və fondların mükafatlarına layiq görülmüş, medallarla təltif edilmişdir. Onlarla xarici dövlət və ictimai təşkilatların fəxri doktorudur. Lütfi Zadə dünyada əsərlərinə ən çox istinad edilən alimlərdən sayılır. Təkcə 1990-2000-ci illərdə onun əsərlərinə 36000-dən çox istinad edilmişdir.

Bunun nə demək olduğunu ilk anlayan aeroportu qoruyan dəstənin komandiri *Əlif Hacıyev* oldu. (*Z. Xəlil “Sonuncu güllə” s. 73*). Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Xocalı şəhərinin müdafiəçilərindən biri, Xocalı şəhər aeroportunun rəisi *Əlif Hacıyevin* obrazının canlandırılması, bu antroponimin uşaqlar üçün yazılmış əsərdə işlənilməsi onları bu igidimizlə daha yaxından tanış edir. Digər nümunələrə nəzər salaq: *Hippokratın* beş yaşı olmasına baxmayaraq, o atasına kömək edər, dərman otları yığardı(*G. İbrahimova “Şehirli təbib”, s. 41*). Ən tanınmış qədim yunan həkimi olmuşdur. Onu “təbabətin atası” adlandırmışdılar. O, həm də təbabətdə əxlaq məsələlərinə toxunaraq həkimin davranış qaydalarına dair fikirlərini açıqlamışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin valideynlərinin adları da son illər uşaq ədəbiyyatında işlənməkdədir.

Anası İzzət xanım

Atası Əlirza

Şükürlər oxudular

Şükürlər oxudular

Onlara oğul verən

Tarıya, ilahiyə (Z. Yaqub "Bir dahi doğulub gəldi dünyaya", s.153).

Müasir uşaq ədəbiyyatında istifadə olunmuş antroponimlər arasında mənfur düşmənimiz olan ermənilərin də şəxslərinə rast gəlirik. Əlbəttə ki, bu qisim antroponimlər yalnız bədii əsərin mövzu və süjet xətti ilə əlaqədar işlənir. Nümunələrə nəzər salaq: Ay Aram, sən xalçaçılıqdan nə qanırsan ki?(Ə. Səmədova "Əli və Zümrüdin sehirli xalçası"s. 44); Siranuş xalça yuxuda əcınə sifətində onu boğurdu(Əli Səmədli "Qanlı bənövşə", s. 146); Suren dayının əlində tutduğu iti qılınclan damla damla qan süzülürdü(Əli Səmədli "Qanlı bənövşə", s. 146) və s.

Nağıllarda və yaxud müəllifli uşaq əsərlərində antroponim konseptinin istər real, istərsə də uydurma formalarının obraz və mövzu ilə aşağıdakı əlaqə formaları mövcuddur: 1. Antroponim və qəhrəman bir – birini tamamlayır, onlar arasında təzad yoxdur; 2. Antroponim və obraz əlaqəsi simvolik xarakter daşıyır; 3. Qəhrəmanın adı (antroponim) mühitlə toqquşur və ona qalib gəlir; 4. Antroponim və qəhrəman" (7,9). Əsər müəllifi bəzən əsərdə uydurma antroponimlərdən də istifadə edir. Bu əlbəttə ki, yazıçı və şairin fərdi təxəyyülünün məhsulu kimi meydana çıxır. Məsələn, Birinci Çirklicə digərini Təmizcə adlandırdılar.(L. Bayramova, V. Haqverdiyev "Təmiz şəhər nağılları", s. 22). R. Yusifqızının "Yaşıl gözlü qız" əsərində yad planetdən gələn qız əsərin mövzu və ideyasına uyğun olaraq Lemi adlandırılmışdır. "Lemi teleskopla baxaraq onun üzərində ekvator boyunca şütüyən qasirgaların əmələ gətirdiyi ağ ləkələri müşahidə etdi"(R. Yusifqızı "Yaşıl gözlü qız", s. 23). Bu tip şəxslərin adı A. Qurbanov qeyri-adi antroponimlər adlandırır. Bədii məqsədlərlə işlənilən bu tip antroponimlər qeyri-adi bədii antroponimlərdir. Təbii ki, Azərbaycan dilinin antroponimlər sistemində belə bir şəxslərin adı mövcud deyil. Əsər müəllifi mövzu ilə bağlı olaraq belə adlar uydurmuşdur. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənmiş antroponimlər öz rəngarəngliyi ilə nəzəri cəlb edərək Azərbaycan dilinin onomastik sistemini zənginləşdirməyə xidmət göstərirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfəri Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, 2014.
2. Никонов В. А. Имя и общество. Москва: Наука. 1974.,178 с.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988.
4. Paşa A. Azərbaycan şəxsləri. Bakı: Maarif, 1996, 208 s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili Leksika(II hissə). Bakı, Şərq Qərb 2007.
6. Şahbazov F. Xoşagəlməz adlar, addəyişmə və çoxadlılıq / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988). Bakı: API, 1988, s. 99-101
7. Əliyeva D. Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlər. fil. ü. fə. dok. diss. Avtoreferatı. Bakı, 2018

Açar sözlər: *onomastika, ədəbiyyat, müstəqillik, uşaq, antroponim.*

Ключевые слова: *ономастика, литература, независимость, ребенок, антропоним.*

Keywords: *onomastics, literature, independence, child, anthroponym.*

Взгляд на антропонимы, использованные в детской литературе

в годы независимости

Резюме

Лексика разделена на две основные части: апеллятивную лексику и ономастическую лексику. Ономастическая лексика включает в себя особые слова. Особые слова - это особые имена. Имя - одно из величайших достижений, приобретенных человеком за всю историю человеческого существования. Имена создавались для удовлетворения социальных потребностей общества и коллектива на разных этапах истории. Особые имена - это языковые единицы, созданные на основе запросов, нужд и потребностей людей. Некоторые особые имена являются антропонимами - личными именами. Людям дают личные имена, чтобы их можно было отличать друг от друга. В большинстве случаев, по имени, мы даже можем узнать, к какой национальности принадлежит человек.

A review at anthroponyms developed in children's literature during the years of independence

Summary

The lexicon of the language is divided into two main parts: appellative lexicon and onomastic lexicon. Onomastic lexicon includes special words. Special words are special names. The name is one of the greatest achievements of human history. The names were created to meet the social needs of society and the collective in the developmental stages of history. Special names are language units created on the basis of the people's needs. Some of the special names are anthroponyms-personal names. People are given personal names so that they can be distinguished from one another. In most cases, we can learn by name what nationality an individual belongs to.

Prof. İkrəm Ziyad oğlu Qasımov